

Deutsch Ferenc

Életrajz

Az apai nagypapámat Deutsch Gábornak hívták, Tizzaszőlősön [Nagyközség Heves vm.-ben. – A szerk.] született 1841-ben, de nem tudom, mikor halt meg, én már nem ismertem. A nagyanyámat Brünner Eszternek hívták, Tiszaegyeken született [Tiszaegyek nevű községről nincs tudomásunk. Van Egyek nevű nagyközség a Tisza mellett Hajdú vm.-ben. – A szerk.]. 18 éves volt, amikor férjhez ment, a nagypapa pedig 21 éves volt. Nem tudjuk, hány testvére volt édesapámnak, nem ösmerjük őket, széjjelszakadt a család. Az apai nagyszülők Tizzaszőlősön laktak, de nem tudom, mivel foglalkoztak.

A mama részéről a nagypapát Körtner Ferencnek hívták. Szentistvánon [Borsod vm.] laktak, ami Mezőkövesd mellett lévő falucska. Cserépedény-kereskedők voltak. Nem volt boltjuk, vásárra jártak. Egy ló volt, és a kocsira felrakták a portékájukat és vitték. Vásárról vásárra jártak. Nehéz körülmények között éltek. A nagypám előimádkozó [lásd: kántor] volt, vallásos ember volt. A nagypapának mindig fedett volt a feje, és szakállt is viselt. A nagymama viselt sajtlit. 15 zsidó család volt Szentistvánon, és a 15 családban kialakult nagyon a zsidó érzelem. Anyukám ebben a milióban nevelkedett. A Körtner család nagy család volt, és majdnem 80 százaléig Auschwitzban maradtak. A nagyszülők meghaltak 1919-ben. A nagypapa Szentistvánon van eltemetve, még a mai napig is látogatjuk a sírját.

Anyánknak 10 testvére volt. Kétévenként születhettek. Az anyám volt a legidősebb, Szentistvánon született, úgy 1890-ben. Gizellának hívták. Utána jött két ikertestvére, a Béla bácsi és a Sándor bácsi. A Béla bácsi pedig suszter volt, és volt négy gyermeke, a felesége gyerekszülésben halt meg. A Sándor bácsinak szintén négy gyermeke volt. A háború után visszajöttek Auschwitzból, és visszamentek a saját házukba. De aztán el kellett nekik szökniük, mert Karcagon volt a pogrom [lásd: kunmadarasi pogrom]. Izraelbe menekültek 1947-ben. Akkor volt a Szerén néni, akinek a férje, a Müller Béla bácsi pék volt, és volt négy gyermekük. Mindegyiknek próbáltak szakmát adni a kezébe. A nagyobbik fiú borbély lett a Szerén néninél, a lány felsőrészkészítő volt, a Pista kereskedő volt, és volt egy Feri nevezetű, aki szintén suszter volt. Akkor volt a Jolán. Egyszer ment férjhez, lánya született, de elvált a férjétől, többet nem tudott férjhez menni. És elment cselédlánynak egy polgári iskolai igazgatóhoz. A család nagyon-nagyon szegény volt. Aztán volt a Józsi bácsi, aki Mezőkeresztesen lakott [Mezőkeresztes – Borsod vm.-i nagyközség, 1910-ben 4500 főnyi lakossággal. – A szerk.], és azt hiszem, állatokkal foglalkozott, adta és vette, aztán a Margit néni, aki Szántón [kisközség Hont vm.-ben, lakosainak száma 1910-ben nem érte el az 500 főt. – A szerk.] lakott. Már a többire nem tudok visszaemlékezni. De ezekkel kapcsolatomban is volt, és

személyesen ismertem őket. Az 1920-as években majdnem az egész família ott lakott anyám révén Putnokon [Putnok, amely egykor Gömör vármegye székhelye is volt, az 1920-as években nagyközségnek számított. Lakosainak száma 4200 fő körül volt. Volt új városházája, népbankja, vasútállomása, posta- és távíróhivatala, telefonállomása. Gőzmalom és téglagyár is volt Putnokon, valamint egy kis fürdő. Élénk forgalmat bonyolított a gabonapiaca. – A szerk.]. Anyám volt a szervező, aki a testvéreit a lehetőség szerint összetömörítette, hogy együtt legyünk a faluban.

Az apám 1886-ban született Tiszaszőlősen. Ugyanazt a foglalkozást vállalta tovább, mint az apósa. Aztán Diósgyőrben gyárban dolgozott, kazánkovács volt. Ami zsidóknál azért ritkaság volt, mert inkább földműveléssel foglalkoztak Szentistvánon is, de ő kénytelen volt Diósgyőrbe kerülni, hogy ott munkát találjon [Diósgyőr – nagyközség Borsod vm.-ben, 1910-ben 17 200 lakos. Jelentősége iparvállalataiban rejtett: nagy állami vas- és acélgyár (Bessemer-acélgyár, Martin-acélgyár, hengerművek, sínkészítőműhely, szög- és csavargyár, öntő- és gépműhely és 2 téglagyár), valamint a Kolba-féle papírgyár. – A szerk.]. Diósgyőrben született a nővérem, Jolán 1908-ban, az első bátyám, Zoli – ő 1910-ben született – és a másik bátyám, Béla 1912-ben. Aztán apám foglalkozása megszűnt Diósgyőrben.

Apám huszárnak vonult be az első háborúban. Ott megösmarkedett egy főhadnaggal, akinek bérelt birtoka volt Nyíregyháza közelében, úgy hívták, hogy Rákóczi-tanya. Zsidó férfi volt, és annyira megszerette apámat, hogy elvitte magával a tanyára. Diósgyőrből így kerültünk el arra a Rákóczi-tanyára. A birtokon kukoricatermesztéssel foglalkoztak, meg búzával, és volt egy szeszgyár is, és ott termelték meg a szeszhez való alapanyagot is. Az édesapám a tanyán a munkásoknak adta ki a bérüket. Azt úgy hívták, a komenciós. Ezeket a munkásokat úgy hívták abban az időben, hogy summások, nem pénzt kaptak, hanem természetben kapták meg a juttatást. Ez szezonális munka volt, csak tavasszal és nyáron dolgoztak, télen nem volt munkalehetőség. A tanyán vályogházban laktunk, egy teljesen elszegényedett lakásban, de örültünk, hogy fedél volt a fejünk felett. Juliska nővérem 1914-ben született, én meg 1917-ben születtem a tanyán, és ez a birtokos volt a keresztapám [Az interjúalany a komára avagy szándákra utal, aki az újszülöttet tartja a körülmetélésnél. – A szerk.]. Efráim a zsidó nevem. A nagypapa után kaptam ezt is és a Ferenc nevet is. Tíz család volt, és anyám úgy alakíttatta, hogy a nagypapának a nevét minden családban egy fiúgyerek viselje. Irénke húgom 1919-ben született a tanyán.

Hat éves voltam, amikor Putnokra [ekkor már: Borsod, Gömör és Kishont vm.] költöztünk. Itt született már Pista öcsém 1924-ben és Klári 1926-ban. Putnokon körülbelül 380 zsidó család élt. [A putnoki ortodox hitközség 1852-ben alakult meg. Van egy temploma, amely 1866-ban épült. Egytanerős népiskoláját, melyben kezdettől fogva magyar az oktatás nyelve, 1875-ben nyitotta meg a hitközség. A hitközség anyakönyvi területéhez a putnoki járás összes községei tartoznak. Lélekszáma 672, a családok száma 167 (In: Zsidó Lexikon, szerk. Újvári Péter, Budapest, 1929). Az 1920-as népszámlálás adatai szerint a falu 4218 főnyi lakosából 764 fő tartozott az izraelita hitfelekezethez (ez volt a római katolikusok /1930 fő/ és a reformátusok /1377 fő/ után a harmadik legnagyobb felekezet Putnokon. – A szerk.) Egy környéken laktunk mi, zsidók, de azért megvolt a kasztrendszer. Én soha nem tudtam volna megnőszülni Putnokon a szegénység miatt. Ebből a szempontból nem volt meg az a nagy összetartás. A szegényeket egy kicsikét lenézték. Nagyon-nagyon vallásos város volt ez a Putnok, egy hitközség volt, ami nagyon is ortodox volt. Jesiva volt, bóhereket neveltek Putnokon. Nagyon vallásos rabbi volt ott, szakállas volt, többgyermekes. Kaftánban járt, cicesz volt rajta.

Mi is a zsidó vallás szeretetének szellemében voltunk nevelve. Az apám kevésbé volt vallásos, mivel ő mindig kemény fizikai munkát végzett, de azért szombattartó [lásd: szombat] volt. Ellenben anyukánk olyan vallásos volt, hogy mindent elkövetett, hogy a gyerekei zsidó érzelműek maradjanak. Minden gyereket megtanítottak héberül olvasni. Minden gyereknek meg kellett hogy legyen a bár micvója. Anyám tudott héberül olvasni, de apám nem. Ha apám egy picikét még vallásosabb lett volna mellette, akkor sajtlit is viselt volna. Pajeszt hordtam, de csak 10 éves koromig, mert láttam a többi gyerekeknél, és én sem akartam lemaradni. Később sapkát is csak otthon hordtunk [lásd: kápedli]. Az öcsém, Pista olyan vallásos a mai napig is, hogy mindennap jár templomba reggel és este. Mi nagyon vallásosnak számítottunk, még feladatot is vállaltak a szüleim a közösségben. Ha valaki meghalt a városban, a nőket drága jó anyám mosdatta. Ha férfi halt meg, akkor apám mosdatta meg [lásd: a holttest előkészítése a temetésre].

Erősen kóserok voltunk, és emlékszem, hogy a rabbihoz én hordtam a vésetet [A liba nyelőcsőve, melyet a rabbihoz kellett vinni, hogy ellenőrizze a kóserságot. – A szerk.]. Úgy emlékszem, hogy a húst egyáltalán nem lehetett az asztalra tenni, ha nem volt lesózva. Nagyon vigyázni kellett, hogy a tejest a hússal ne keverjük össze [lásd: étkezési törvények].

Minden csütörtökön anyánk, aztán később a nővérem vásárolt egy libát, azt elvittük a sakterhoz, és ő levágta. Minden állatot élve vettünk, mert volt kóser mészáros. Amikor a nővérem bontotta a libát, körülálltuk az asztalt, hogy minél nagyobb mája legyen, mert a máját el tudtuk adni. Doktorok vették meg, ügyvédek vették meg, és abból a pénzből vettük a jövő hetit.

Amikor fölbontotta anyukám, aztán a nővérem, megnézték a vésetet. Amikor én vittem el a rabbihoz megnézetni, hogy kóser-e, soha nem volt tréfli. Talán a rabbi gondolta azt – már a mai felfogásomból indulok ki –, hogy ott van a péntek este, és ott van 10 száj, és ha én azt fogom mondani, hogy ez a liba tréfli, a család ott lesz ennivaló nélkül. De hogyha én ezt kiimádkozom, akkor a családnak van ennivalója.

És amikor liba nem volt, akkor volt csirke. És akkor csütörtökön volt a tepertőből ebéd tört krumplival, ez egy tradíció volt, pénteken pedig volt a húsleves. Még a mai napig is betartja a család. Úgy hívjuk, hogy a pénteki tradíció: húsleves, tarhonya és fokhagymaszósz vagy paradicsomszósz. Édesanyám minden péntek este gyertyát gyújtott [lásd: gyertyagyújtás; szombat]. Mi, férfiak mentünk a templomba, a lányok otthon maradtak. Nagyon közel laktunk a templomhoz, úgyhogy csak át kellett sétálnunk. Hazajöttünk a templomból, és akkor volt a vacsora. Akkor nálunk összejött az egész család, legalább voltunk vagy húszan. Akkor hogy drága jó anyám meg tudja vendégelni a húsz személyt, morzsolt kukoricát kapott mindenki tányéron, és az volt a vendéglátás. Akkor bárhesz volt, anyám, aztán a nővérem gyúrta.

Szombaton pedig sólet volt az étkezésünk, amit elvittünk pénteken a pékségbe –emlékezetem szerint legalább száz fazék volt a péknél –, és szombaton volt kész. A pékség szombaton nem dolgozott, mert zsidó volt. Pénteken volt a kenyerek, péksütemények elkészítése, és utána már csak arra használták fel a kemencéket, hogy a sólet ott megsüljön. A sóletet a gyerekek hozták el. Cserépedényben vittük el, mert abban finomabb volt, letakartuk a tetejét, spárgával lekötöttük, és olyan papírral, amire rá lehetett írni a nevet, és arra nagyon vigyázni kellett, hogy ne keverjük össze. Nálunk a sóletben csak bab volt meg zöldség – nálunk sajnos hús nem volt benne –, és néha-néha, amikor anyámnak vagy a nővéremnek kedve volt, kuglit tettek alá. Emlékszem, hogy nyáron, amikor volt egres, akkor egresszósz volt utána. Az már ünnep volt nálunk, ha volt

egresszós.

Engem egy zsidó család (apám az ő ecetgyárunkban dolgozott) mindig meghívott szombaton délben, mert két fiú volt, és azokkal én barátkoztam, és minden szombaton náluk ebédeltem. Ott ebédre volt előétel, először tojás libazsírral és húsleves volt vagy sólet. Őszi időkben húsleves volt, nyári időben sólet. Sült hús volt és utána tészta, meg gyümölcsöt kaptunk, mert ezek gazdag zsidók voltak.

Szombaton nem dolgozott senki az egész városban [lásd: szombati munkavégzés tilalma], reggel nyolc órakor kezdődött az imádkozás, délig templomban voltunk. Szombaton délben én ott álltam, ahogy a nők jöttek az erkélyről a templomban [Az ortodox zsinagógában a nők nem vehetnek részt a férfiak közé, különválasztott hely, sokszor ráccsal vagy függönnyel is ellátott karzat van számukra fenntartva. – A szerk.], hogy elvigyem az imakönyveiket, mert nem szabadott szombaton semmit se hordani. [Ezt csak 13 éves koráig csinálhatta, utána már neki sem volt szabad vinnie. – A szerk.] Apámat sose hívták föl a Tórához, mert amikor föl hívtak valakit, akkor snóderolni kellett [Snóderolás – pénz fölajánlása jótékony célra a Tóra előtt. – A szerk.], sőt meg kellett venni mindig azt a bizonyos pászukot [A heti szakasz egy bekezdése. – A szerk.]. A samesz mindig körbejárt, és ajánlotta a pászuk eladását. Szegény ember nem nagyon tudta. Szükség volt a snóderolásra, mert ők tartották tulajdonképpen fenn a zsidóságot, a nevelést, mert a gyerekeket iskoláztatni kellett, és ahhoz pénz kellett.

Mi, gyerekek – mármint a rokonsági gyerekek – szombaton, hogyha nem mentünk el valami miatt a templomba, akkor összeálltunk, volt nekünk egy imakönyvünk, amiből a szombatra a Tórának egy idézetét kellett felolvasni. És a táleszt föl vettük magunkra, vagy a ciceszt magunkra öltöttük, és akkor imitáltuk azt, amit a templomban a felnőttek csináltak. Egyikünk a másikat föl hívta a Tórához, elmondtunk egy misebérácht, szóval ez olyan játék volt. [Misebérách – ezt az imát szokták mondani a felolvasott tórai szakaszok után, melyben áldást kérnek – a Tórához járulás érdekéért – arra a személyre, akire a felhívott szeretné. A „misebérách” az ima kezdő szavai (jelentése: aki megáldotta), de a két szó így, egyben került a köztudatba; általános értelemben azt jelenti, hogy valakit megáldani. – A szerk.]

Pészahkor külön edény volt, ami el volt rakva egyik évről a másikra. Úgy emlékszem, hogy volt nálunk egy maceszüzem, és úgy tudtuk a maceszt biztosítani, hogy a gyerekek elmentek oda dolgozni, hogy tudjuk kapni a nyolc napra a maceszt. Nagyon örültünk, ha össze volt törve, mert akkor már nem volt kóser, és akkor azt hazavihettük munka után. Később Pészahkor eljártam az uradalomba, és én felügyeltem, hogy hogyan fejk a teheneket. Szóval mesgiách funkciót töltöttem be. Megmosattam a kezét, abba az edénybe, amit én vittem, fejték a tejet. Ebből lett a kóser tej. Kocsival elvittük az elosztóba, és onnan kapták meg a pészahi tejet. Ez azért volt, hogy Pészahkor mégis kóser legyen a tej. Én mindenben benne voltam, amikor a kóser vágás volt, próbáltam kitanulni a rejnigolást. Ez azt jelenti, hogy a marhának meg a borjúnak vagy bármelyik kérődző állatnak az elejét lehet megenni. Ott, főleg a combja részében vannak izomzatok, amin nem folyik ki a vér. A rejnigolás az, hogy azokat az ereket késsel ki kell vágni. Ezt akartam tanulni, mert ezt jól megfizették. De nem volt hozzá időm, és később aztán már nem is volt hozzá akaratom. [A négy lábú állatok hátsó részében fut végig az ún. „gid hánáse” (ülőideg vagy szökőin), amelyet Jákob angyallal vívott harcának emlékére nem szabad elfogyasztani. Ha ezt az inat szakszerűen eltávolítják az állat hátsó feléből, akkor a maradékot meg lehet enni, de az áskénáz országokban

nagyon kevesen tudják, hogyan kell az inat eltávolítani. Emiatt pl. Magyarországon is inkább az volt a szokás, hogy az egész hátsó részt eladták a nem zsidóknak. Mindazonáltal ha valaki ért a szakszerű eltávolításhoz, akkor a hátsó rész maradéka kóser. – A szerk.]

Jom Kipur volt a legeslegnagyobb ünnep, emlékszem, hogy drága jó anyánk abban a ruhájában jött a templomba, amiben az esküvője volt. Apukánk ha nem is volt olyan vallásos, de Jom Kipurkor és Ros Hásánákor kitliben volt a templomban. Ünnepekkor minden gyerek új ruhát kapott, dacára annak, hogy szegények voltunk.

Szükeszkor az iskolaudvaron összejöttünk a falu vagy a város gyermekei, és dióval játszottunk. Az úgy ment, hogy volt nekünk 10-15 darab diónk, akkor volt egy darab, az volt emlékezetem szerint a király. Dobni kellett körülbelül 2 méterről a diókat – mindannyian dobáltunk –, és ha a királyt meg tudtam célozni a dióval, akkor az egész az enyém volt, amit oda dobáltunk. De ha csak egyet tudtam eltalálni, akkor azt kaptam meg, és ha az eltalált még másikat, akkor azt is megkaptam. De tudni kellett, hogy kié volt az a dió, amelyik eltalálta valamelyiket. Volt sátor is, és ott ettünk a sátorban. A Purim inkább családi összejövetel volt, az iskolában csak megemlékeztünk arról, hogy Purim lesz, és néha el kellett játszanunk, hogy a Purim tulajdonképpen miből adódik.

Voltak olyan faluk közel Putnokhoz, ahol kevés zsidó volt, és összeállt ünnepekkor körülbelül öt-hat falu, hogy a minjen meglegyen. És hívtak minket Putnokról, kaptam szállást, enivalót és egy bizonyos összeget, hogy a minjen meglegyen.

Putnokon nagyon fontos volt minden zsidó gyereknek zsidó iskolába járni. Volt egy állami iskola, amellett volt egy zsidó iskola. Első osztályos korunktól negyedik osztályig jártunk délelőtt héberre, és délután két órától négy-öt óráig jártunk magyarra. (Az iskolában adtak enni, minden nap adtak egy pohár tejet, és egy kiflit adtak hozzá reggel, amikor kezdtük a tanulást.) 10 éves korig csak az alapot tanították meg, a héber betűt tanultuk meg. Ez úgy volt, hogy a Rasit úgy tanították, hogy németre fordították. A Rasit mindenkinek meg kellett tanulni az iskolában. Egy tanító nénink volt, Lenke néninek hívták, ő tanította a magyart. Hosszú-hosszú ideig, egészen a deportálásig ő tanított az iskolában. Körülbelül úgy lehettünk húszan-huszonöten egy osztályban, a negyedik osztályig a lányok keverve voltak a fiúkkal. De már 10 évesek voltunk, a lányok nem jártak a hittanórákra, abbahagyták a tanulást, de már akkor megtanultak perfekt olvasni, a vallásnak minden fázisát megtanulták.

Egy udvarban volt minden: a templom, a rabbi (egy nagyon nagy rabbi volt, akinek a sírját most is látogatjuk, és látogatják, és cédulákat rakunk a sírjára), a bóherok, a magyar iskola és a felső iskola, ahol már kimondottan a vallásra tanították a fiúkat. Ez 10 éves kortól volt 15 éves korig. Itt csak Rasit olvastunk és Talmudot öt éven keresztül. Naponta négy óra volt. A tanárt, aki a negyedik osztálytól följebb tanította a hittant, Weisz bácsinak hívták. 10-11 éves kortól vasárnaponként jártunk Gemorét [Gemárát, azaz Talmudot] tanulni. Azt Weisz bácsi tanította, de pénzért tanították, és ilyen alapon a mi családukból senki nem tudott járni Gemorét tanulni.

Mindennap imádkoztunk. Akkor a gyereket, aki már 9 éves volt, megtanították lejnolni. 15 éves koromban abbahagytam az iskolát. Az iskolában, amikor imádkoztunk, oda kellett figyelni. Nem úgy volt, hogy elmondtuk a minhát egyfolytában, hanem pászukban kellett mondani. És a tanító bácsi mondta, „Na, te folytassad tovább”. És hogy ne zökkenjünk ki a menetből, oda kellett figyelni. És ha nem tudtuk, akkor aztán kaptunk. Minden ünnepkor elég komoly fölvilágosítást

kaptunk, hogy melyik ünnepnek mi a jelentősége. Az iskolában azt a megtiszteltetést kaptam, hogy Hanukakor a bróhét mindig én mondtam el. Talán a hangom miatt volt ez vagy azért, mert a tanító bácsi nagyon szeretett, mert szorgalmas voltam.

14 éves korig minden gyereknek volt cicesze, mert iskolába nem járhattunk volna, hogyha nincs rajtunk cicesz. Sőt Weisz bácsi, a hittantanárunk figyelemmel kísérte a cicesz kóserságát is, hogy nehogy pószl [érvénytelen, hibás] legyen. Nehogy valahol el legyen szakadva vagy el legyen kopva. A ciceszt a hitközségtől kaptuk, akinek nem volt módjában megvenni. Akinek pedig módja volt, az adta a pénzt hozzá, mert tulajdonképpen a hitközség, a putnoki hitközség tartotta fenn a templomot, és a kántort, a rabbit, a tanítókat ők fizették.

A fiútestvéreim ugyanazt az iskolát csinálták, mint én, és a lányok is. Minden gyerek 14-15 éves koráig tanult. Én 14 éves koromig tanultam.

Putnokon az apámat egy zsidó, Roth Bernát foglalkoztatta, annál az indoknál fogva, hogy sok gyerek volt, és fizikai munkát végeztetett az apámmal. Roth Bernátnak volt egy ecetgyára, és később az ecet ki is marta apám gyomrát. Putnokon tartottunk csirkét, mert olyan udvarban laktunk, anyám pedig libát. Konyhakert nem volt, a zöldséget a piacon vásároltuk meg. Anyám a háztartással foglalkozott. Én hatéves koromban már kenyeret kerestem a családomnak. Amikor hazamentünk iskolából, a nyakamba akasztottam egy cukorkás ládácskát, amiben különböző fajta cukorkák voltak, és azt vittem kávéházzól kávéházra. Először egy szoba-konyhás lakásban laktunk, későbbiekben aztán kétszobás lakásban. Még született két testvérem. 1924-ben Pista és 1926-ban Klárika, aki 8 hónapos volt, mikor anyukánk meghalt. Apám ott maradt nyolc gyerekekkel, és olyan beteg lett, hogy jóformán nem is tudott többet dolgozni. Jolán nővérem 19 éves volt, amikor anyukánk meghalt, és ő fogta össze a hét gyermeket, ő nevelt minket.

Jolán 1934-ben férjhez ment. Hüpe alatt volt az esküvőjük, de nem a templomban, a nővérem ragaszkodott ahhoz, hogy a szabadban legyen. [Lásd: házasság, esküvői szertartás. Az ultraortodox askenázi közösségekben a hüpét a szabad ég alatt állítják föl, mivel a csillagok a termékenység jelképei. A zsinagógán belüli hüpe-állítást számos ortodox zsidó kifogásolta, mert szerintük ez a templomi esküvők utánzása. – A szerk.] A nővérem ragaszkodott, hogy kitliben legyen a sógorom, alul kitli volt, és felette volt egy iberi – zsidóknál úgy hívják azt a fedőkabátot. A férje második unokatestvér volt, és Grünwald Zoltánnak hívták, későbbiekben Galambos Zoltánnak. Nagyon-nagyon rendes ember volt. Szobafestő volt, annak a háznak volt a szobafestője, ahol laktak, a Bálvány utcában. Ez egy hatalmas átjáró ház volt, és ő ott dolgozott télen-nyáron, mert a lakók változtak, és amikor új lakó került a lakásba, akkor azt ki kellett festeni. Engemet egy gazdag zsidó család akart elvinni, ahol nem volt gyerek. Örökbe akartak vinni, s a nővérem azt mondta, hogy míg ő él, egyetlenegy gyereket nem lehet, hogy örökbe vigyenek. A nővérem nem bírta azt ki, hogy a gyerekek ne legyenek mellette, vagyis a testvérei, mert úgy tekintett minket, mint a gyermekeit. 1936-ban a nővérem felhozott Újpestre. Jött velem a Juliska nővérem, a húgaim, Irénke és Klárika és az apukám, s Újpesten a Váci út 23-ban kaptunk egy szoba-konyhás lakást [Újpest megyei város (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) ekkor még nem tartozott Budapesthez. Jelentős gyárváros gép-, villamossági, bőr-, szesz-, hajó-, gyapotfonó, fonó- és szövő-, szőrmefeldolgozó, cipő-, fémfeldolgozó stb. iparral. Lakosainak száma az 1930-as népszámlálás adatai szerint 67 400 fő volt. – A szerk.]

Én beadtam egy kérvényt Újpesten a Köztisztviselőkhöz, ahol egy hónapig mint próbaidős voltam. Ragaszkodtak a személyemhez mindaddig, amíg nem kértek információt, s bele kellett írni a vallást. Természetesen beírtam, hogy zsidó. Másnap már nem mehettem be dolgozni. Ez 1936 és 1937 között volt. Akkor Júlia nővérem elhelyezkedett a Pannónia Szőrmegyárban mint takarítónő. Irén húgom szintén bekerült ebbe a Pannónia Szőrmegyárba, a kishúgomat, Klárát pedig beadtuk fodrásztanulónak.

Volt egy ismerősöm, aki Putnok képviselője és az Országház háznagya volt. Én ahhoz bementem a Veres Pálné utcába. Egy nagyon rendes ember volt. Adott egy ajánlólevelet, mert akkor csak úgy lehetett elhelyezkedni, és bekerültem a Wolfner Gyula és társa bőrizembe, ahol segédmunkás lettem. Szezonális gyár volt, nagyon erős fizikai munkát végeztem, mert egymázsás bőrt kellett nekünk vinni a feldolgozóba. Pár hónap leforgása alatt kizáródott sérvem lett. Télen nem dolgoztunk, teljesen állás nélkül voltam, és csak abból éltünk, amit a nővérem és a húgom keresett. De mindezek ellenére tartottuk az ünnepeket. Az rettentően fájt nekem, hogy a kóserságot nem tudtuk megtartani, ez akkor már anyagi kérdés volt.

1940-ben bevonultam rendes katonának Esztergomba, s utána egy hónap múlva munkaszolgálatos lettem. Esztergomban voltam. Énrajtam volt rendesen egyenruha egy hónapig, utána elvették, és lett a sárga karszalag. De az én korosztályomat elvitték Ukrajnába. Amikor arra került a sor, hogy Ukrajnába kellett volna kerülnöm, leszereltek a szívbetegségem miatt. S én mindig leszereltem, bevonultam, leszereltem, bevonultam. Amikor leszereltem, mindig visszamentem a Wolfner gyárba.

1941-ben megismerkedtem egy helyes kis zsidó kislánnyal, aki akkor 17 éves volt. Klein Irénkének hívták, egy szem gyerek volt. A papa edényáros volt az újpesti piacon. A mama nagyon vallásos volt, a papa kevésbé. Kóser háztartást vezettek, s az én feleségem deportálva lett, de annak a szájában házer [disznó] soha nem volt. Az esküvőnk 1941-ben az újpesti Beniczky utcai templomban volt.

Amikor Újpesten a Wolfner gyárban dolgoztam, nélkülözhetetlen hadi üzemi munkásnak nyilvánítottak, azért nem deportáltak. Ott laktunk bent a gyár területén, volt egy bunkerszerűség, abban, és onnan vitték a dolgozókat. Mert itt hadi üzemi dolgozók voltak. Minden reggel a keretlegények vitték őket felszuronyozva a munkahelyre. Én ezeknek főztem, vagy 300 embernek. A nyersanyagot a gyár adta, és volt egy nagyon rendes századparancsnokunk, ő határozta meg a főzést. Jom Kipurkor és Ros Hásánakor lent a bunkerben tartottuk meg az ünnepeket az ő felügyelete alatt. Tórát is hozatott, hogy úgy ünnepeljük meg, ahogyan a vallásunk azt előírja.

1944 júliusában a feleségemet, aki állapotos volt, Auschwitzba vitték, és az anyósommal együtt gázkamrába került. Az apósom mondta meg 1945-ben, amikor találkoztunk. Amikor megtudtam, hogy az újpestieket viszik el, a kerítésen átugrottam, hogy megyek a családdal. Elfogtak, és hadbíróóság elé állítottak, de volt egy nagyon rendes zászlós, aki mentelmet adott a részemre, mert elmondtam, hogy a feleségem állapotos, és én vele akartam menni.

1944 októberében az utolsó transzporttal Sachsenhausenba vittek. Sachsenhausen egy nemzetközi bemutató láger volt a Vörös kereszt irányítása alatt, ahol hadifoglyokkal voltunk keverve. Őket nem vitték munkára, mint minket. Együtt voltunk a barakkokban, és ezek havonta kaptak csomagokat a Nemzetközi Vörös keresztől, de elosztották a tartalmát annak a tíz embernek, akik abban a

barakokban voltak. Minket minden reggel öt órakor lezárt vagonokban Sachsenhausenből Oranienburgba [A Brandenburg tartománybeli Oranienburg északon szinte már összeépült Sachsenhausennel. – A szerk.] vittek egy repülőgépgyárba a Heinkel művekhez. Szerencsém volt, mert a mérnökökhöz kerültem. Lemezeket fúrtam át, vollmasinának hívták, de én nem értettem hozzá.

1945 februárjában már közeledtek a szövetségesek, kaptunk egy parancsot, hogy kiűrik sachsenhauseni tábor. Gyalog mentünk egészen Theresienstadtig. Megérkeztünk egy éjszaka Theresienstadtba, május elsején. Mindenkit lefertőtlenítettek, adtak nekünk egy másik ruhát, ami friss volt, tiszta volt. És hat napig voltunk olyan formában, hogy nem csináltunk semmit sem. Láttam, hogy olyan területen voltunk, ahol a családok együtt voltak. Ezek mind csehek voltak. És lakásuk volt, ahol kisgyerekek is voltak, meg szülők voltak, meg nagypapák voltak. És ezen én nagyon csodálkoztam. A németek ahogy mentek el, több alkalommal lőttek, alacsony, repülőgépekről, és akkor nagyon sokan meghaltak ott a lágerban. [Theresienstadt felszabadulásakor a gettó 140 000 lakójából 17 320-an éltek még. A többséget 1944 tavaszától különböző koncentrációs táborokba vitték tovább. 1945 áprilisától rengetegen érkeztek Theresienstadtba más koncentrációs táborokból. Az újonnan érkezettek rossz egészségi állapotban voltak, sokan közülük tífuszosan érkeztek. Theresienstadtban a fertőző betegeket nem tudták jól elkülöníteni, így hamarosan tífuszjárvány tört ki. A theresienstadti gettót 1945. május 3-án helyezték a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alá. – A szerk.]

1945. május 8-án szabadultam föl. Theresienstadtból el akartak vinni Svédországba. Állandóan mondta a mikrofon minden nyelven, hogy ne menjetek vissza abba az országba, ahonnan titeket kitaláltak. Nagyon sokan el is mentek, de én hazavágytam, mert még akkor nem tudtam, hogy a feleségemmel mi van, és akartam a családon segíteni. Volt ott a Nemzetközi Vöröskeresztnek egy irodája, ott láttak el minket igazolványokkal, mert semmi papírunk nem volt. Bemondásra volt a papírok kiállítása. Mindenki olyan nevet mondhatott be, amit akart, s olyan kort és szakmát. Én legalább három szakmát bediktáltam. Kaptunk 800 koronát is. Abból a 800 cseh koronából Prágában voltam egy pár napig, hogy egy kicsit felerősödjek, és akkor elindultam Magyarország felé. 1945 júliusában érkeztem meg Rákospalotára. Itt próbáltam elmenni abba a házba, ahol laktunk, és nem találtam senkit. Akkor elmentem a Bethlen térre [Itt volt az OMZSA székháza. – A szerk.], ahol igazolványt kaptunk arról, hogy lefertőtlenítettek, és így kaptunk élelmet meg ruhákat.

Aztán elmentem a nővéremékhez. Hála a jó Istennek, megtaláltam a nővéremet, akinél ott éltem egy hétig. Ők Gödöllőn szabadultak fel, ott volt egy ismerősük, nála bujkáltak a pincében hamis papírokkal. Péter fia, aki akkor hat éves volt, emlékszik, hogy állandóan bujkáltak, de a nővérem a pincében is minden péntek este gyertyát gyújtott.

Juliska, Irénke és Klárka húgom ottmaradt a lágerban, Auschwitzban. A bátyámat, Zoltánt elvitték a három lányával és a feleségével. Apukánkat az első transzporttal rögtön gázkamrába vitték. Pista Budapesten bujkált. Béla bátyám Borba került, és Buchenwaldba szabadult föl. A felesége és egy hatéves kislánya és az anyósa ottmaradt Auschwitzban.

Péter [Jolán fia] nagyon okos gyerek volt. Azt akartuk, hogy színész legyen, a színiakadémiára akartuk küldeni, és volt a Várkonyi Zoltánnál meghallgatáson. Ő azt mondta, hogy semmi képessége nincs. Erre a gyerek azt mondta, anyu, én ezt az országot itt hagyom. 1956-ban a

család átment a határon Ausztriába [lásd: 1956-os forradalom]. Ott a zsidó hitközségen megkérdezték, hogy hova szeretnének menni. A nővérem azt mondta, hogy olyan helyre, ahol a fia tudná a színészi pályáját folytatni. Erre elküldték őket Syracuse-ba, ott van a legnagyobb színiakadémia. Várta őket már egy háromszobás lakás – ahogy ők elmondták, nagy fridzsider, ami teljesen tele volt élelemmel, zongora, hogy a gyerek tudjon gyakorolni.

A nővéremnek megrepedt a mája 1960-ban, és meghalt ott. Péter megismerkedett az egyetemen egy New York-i lánnyal, aki színésznőnek készült. Én ki tudtam kerülni az esküvőjükre, és elvittem a nagymama gyertyatartóját, ami most volt 150 éves, és családról családra szállt. A felesége minden pénteken abban gyújt gyertyát. Ő maga is a valláshoz nagyon-nagyon ragaszkodik, a felesége szintén. De már ők modern vallásban élnek. Péter már a Broadway-on kezdett rendezni, de nem tudott befutni. Erre azt mondta az após, akinek orvosi műszergyára volt, gyere be a gyárba, és tanuld meg ezt a szakmát. Olyannyira megtanulta a szakmát, hogy az 50 emberből 200 ember lett, aki dolgozott. Később eladták a gyárat, aztán vettek egy kisebbet. Nagyon jó anyagiakban két lánya van.

Az öcsém, Pista Izraelbe került 1956-ban. És addig-addig dolgozott Jolán nővérem fia, Péter, hogy a Pista öcsémet Izraelből elhozatta New Yorkba, az is szobafestő. A bátyám, Béla Rochesterbe került 1956-ban. Műbútorasztalos, és a Kodak Művekhez került. Megismerkedett egy zsidó nővel – mert a felesége meg a gyereke Auschwitzban maradt. Amerikában mindhárman egy városban lakunk az öcsémmel, Pistával és a bátyámmal, Bélával Delray Beachben, Floridában.

A háború után egyelőre egy évig háztartást vezettem a nővérem családjánál, mert nagyon szeretek főzni. Aztán elhelyezkedtem a Fiumei Részvénytársaságnál. [Valószínűleg a Fiumei Kávébehozatali Társaságra gondol. A Társaságot 1899-ben alapították. Az első világháború után fiókküzleteket nyitottak a fővárosban. Közel húsz üzletben árusítottak saját márkacikkekként forgalomba hozott fűszer- és csemegeárut, köztük teát is. – A szerk.] Itt üzletet vezettem, kávé-tea szakbolt volt. És jól vezettem az üzletet is. A véremben van a kereskedőség, örökölttem a nagypapámtól, ő is kereskedő volt. Nagyon megszerettek, a vezetőség.

1946 végén megismerkedtem a második feleségemmel. Goldstein Saroltának hívták. Szerettem volna nőszülni, de nem volt pénzem. Akkor odamentem a cégvezetőhöz, hogy meg akarok nőszülni, és 25 ezer forintért tudnék Pesten venni lakást. Azt mondja, hatalmas összeg. Mondom, minden hónapban én azt oda szeretném adni a fizetésemből, mert elég jó fizetésem volt: 10 dollár vagy 10 kg cukor vagy 10 gr arany volt a megállapodás abban az időben, mert a forint az nem ért semmit sem [Deutsch Ferenc talán rosszul emlékszik: valószínűtlen, hogy a forint bevezetése – 1946. augusztus 1. – után ténylegesen is valutában vagy természetben kapta volna a fizetését, mint előtte, az általános áruhiány és a vágató infláció időszakában. – A szerk.]. Erre azt mondta, hogy majd összejön az igazgatóság, és ottan majd megbeszéljük. Másnap mondja az igazgató, menjek be este az irodába, és a telefonkönyv utolsó lapját emeljem föl, és abban benne lesz valami. Benne volt a 25 ezer forint. Eljött az egy hónap, hogy én azt törleszteni akarom, erre azt mondta a cégvezető, olyan jó munkaerő vagyok, hogy ezt megérdemlem, és ezt a cég adja nekem.

1951-ig dolgoztam itt. Akkor megint jött a zsidósággal egy probléma. Államosítottak [lásd: államosítás Magyarországon], és én egy gyönyörű szép papírt kaptam Vajnáától, a főnökömtől, és jó ajánlólevelet. Adtam egy önéletrajzot a Közértnél, beleírtam, hogy zsidó vagyok, nem vettek föl. Erre egy másik héten nem adtam be semmi papírt, csak odaálltam és erőszakoskodtam, hogy én

be akarok menni. Föl is vettek a cukorcsomagolásnál. Három-négy nap múlva már vezető lettem. Kiemeltek és elvittek a Ferenciek terére az üzletbe eladónak. Fölfigyeltek ott rám, és elvittek be a központba, lettem ellenőr, jó fizetéssel, utána főellenőr. Egyszer csak kapok egy értesítést, hogy menjek be az igazgatósághoz. Pezsgőbontás, nem tudtam mire vélni, másnap berendeltek a Belkereskedelmi Minisztériumba főelőadónak. Az egész ország kenyérellátásáért én voltam a felelős.

Nagyon jó barátom volt a Csemege Vállalat vezérigazgatója, mert együtt tapostuk munkaszolgálatos időben a sarat. S erre megkérdezte tőlem, mennyi a fizetésem. Megmondtam, azt mondja, adom a dupláját, gyere hozzám. Így átkerültem a Csemege Kereskedelmi Vállalathoz 1953-ban mint csoportvezető, én ellenőriztem Budapesten az összes üzletet. Ez a munkakör nem volt nekem nagyon jó, mert zsidózás volt. Innen kerültem át a Csemege ellátó részlegébe. 30 évig dolgoztam itt. Kialakítottam magamnak egy olyan munkakört, hogy egész Magyarországon az akkreditált diplomatákat, 176 országból, én láttam el áruval. Mellette pedig 50 büfét irányítottam. Az ő privát életüket is én láttam el élelemmel. Ha szükségük volt bármiféle ingyenc dologra, akkor rajtam keresztül mindent megkaptak. Különböző magas kitüntetések, többnyire kormánykitüntetések kaptam. [Ez az állás nagyon különleges juttatásokkal járt. Olyan előnyöket jelentett, amelyek minőségileg változtatták meg az életet. Nyugati kapcsolatok, utazások, ételek stb. - A szerk.]

A második feleségemet egy osztáncon ösmertem meg Mikulás napján. Először azt gondoltam, hogy egy kis cigánylány, később megkérdeztem tőle, hogy milyen templomba jár - mindig ez volt nekem a barátkozásnak az alapja -, és a feleségem azt mondta, hogy ő felekezeti nélküli, de zsidó, és deportálva volt. Esztergomban született. A szülők elváltak, és a nagynénikéje meg a nagymamája vette magához, ők nevelték, és fodrászsnőnek tanult. 19 éves korában Auschwitzba került a nagymamával és a nagynénikével. Mengele szelektálásnál a mamát gázkamrába vitette, a nagynénikét munkára osztotta be, a feleségemet pedig elvitte a kísérleti lágerba.

A feleségem soha nem beszélt a házasságunk alatt arról, hogy őrajta a Mengele kísérletezett. Mindig állapotos volt, nem tudta kihordani. 1947-ben házasodtunk össze, az esküvőnk a Csáky utcai templomban volt. Ő fodrászsnő volt, de átképezte magát, és műszaki rajzoló lett. Ő rajzolta a Népstadiont.

A feleségem - mivelhogy kísérleteztek rajta - 40 ezer márkát kapott 1961-ben. Azt mondtam, hogy ez vérdíj volt, családom nem lehet, így akkor megállapodtunk a feleségemmel, hogy ebből utazunk. Az akkori pénzügyminiszterrel megállapodtunk, hogy én ezt márkában akarom. És így jutottam el sok országba, hogy legalább a feleségem valamit élvezzen. Amikor a feleségem megbetegedett, én korengedménnyel mentem el nyugdíjba.

A második feleségemmel megtartottuk az ünnepeket. Vallásos érzelműek voltunk, a zsidóságot sosem hagytuk el. A bátyám Deák lett, az öcsém Déri, én erre azt mondtam: az apámat elégették Auschwitzban, s elégették mint Deutsch Vilmost. Én maradtam Deutsch. Én nem akarok a nevemtől még el sem szakadni. S a zsidóságotól sem akarok elszakadni. Jom Kipurkor nem dolgoztam, amikor már a Csemegénél voltam. A vezérigazgatónak volt egy titkárnője. Az egy apáca volt valamikor, és mi nagyon szépen megegyeztünk a vallásban. Amikor nekem Jom Kipur volt, akkor én a Dohány utcai templomban voltam, és mindig kimentem telefonálni, hogy van-e valami rendkívüli dolog, erre Magdi visszatelefonált, azt mondta, Ferikém, csak menj vissza

nyugodtan, imádkozzál, nincsen. Ő fedezett engem, amikor Jom Kipurkor vagy más ünnepekkor a templomban voltam.

Amikor Izraelben háború volt, én élet-halál között voltam. A legkritikusabb időben kerültem Izraelbe. A hatnapos háború alatt mentem az öcsémhez, Haifába látogatóba. Nem voltam ott csak addig, ameddig a háború teljesen ki nem tört, mert egy barátom figyelmeztetett engemet arra, hogy ne menjek el. Olyan beosztásban volt, ahol tájékozódva voltak a politikai helyzetről. Négyyszer voltam a Szentföldön. Egyébként én majdnem minden évben Amerikában voltam látogatóban a rokonságnál, a testvéreimnél. És azután meg hivatalos dolgokban is mentem.

1981-ben meghalt a második feleségem. Nem sokkal utána meghalt a nevelőmamája, és én elmentem Clevelandbe a temetésére. Elégé kiterjedt baráti köröm volt, és a barátok fölkaroltak, hogy maradjál itten. Volt egy nagyon kedves barátom, akinek volt egy nagy restaurantja, és ő bevitt engemet ebbe a munkakörbe, hogy felejtsek és kapcsolódjak ki. Foglalkozott velem egy hónapig, ajánlta, hogy maradjak, de nem volt kedvem. A nevelőmama férjével elhatároztuk, hogy elmegyünk télre Floridába. Ott egy lunchön megismerkedtem egy özvegyasszonnyal, Guttman Miryammal. A szülei 1906-ban vándoroltak ki. A mama 16 éves volt, a papa 20. A papa Tokajban végezte az iskoláját és Sátoraljaújhelyen. Nagyon vallásos volt, de annyira intelligens volt, hogy hét nyelven beszélt. A mama se írni, se olvasni nem tudott, valahonnan északról valami faluból származott. [Miryam] Először 9 hónapig a barátnőm volt, meghívtam Magyarországra vendégségbe, és akkor mondtam, hogy szeretném elvenni feleségül. A család elégé jómódú volt ahhoz, hogy lebeszéljenek a házasságról, de én azt mondtam, hogy én családcentrikus ember vagyok, és el akarom venni őt feleségül. Úgy határoztunk, hogy itt, Magyarországon esküszünk. Ez 1984-ben volt. Úgy osztottuk be az életünket, hogy itt, Magyarországon volt a lakásom, és három hónapot itt töltöttünk Magyarországon, kilenc hónapot pedig Amerikában. Ő meghalt 1990-ben.

Utána hat évig egyedül maradtam, negyedikre nem gondoltam. De hazajöttem, és megismerkedtem a feleségemmel. Őt Czitrom Editnek hívják. [A Centropa Czitrom Edittel is készített interjút.] Budapesten született, és pedagógus. A mamája 91 éves volt, amikor meghalt, és ő 58 éves koráig a mama mellett volt. Nem akarta elhagyni. Itt van egy lakásunk, Amerikában van egy lakásom, van egy autóm, van egy nagyon jó feleségem, mit akarok még?